

КОНЦЕПТ ЯК МЕНТАЛЬНО-МОВНИЙ КВАНТ ЗНАННЯ ПРО СВІТ

У статті описано та проаналізовано поняття "концепт". Приділено увагу властивостям концепту, які знайшли своє специфічне вираження в теорії когнітивної (концептуальної) метафори. Систематизовано й узагальнено визначення концепту як ментально-когнітивного утворення, яке відображає систему уявлень і понять про певний фрагмент дійсності і є соціально, культурно, етнічно маркованим.

Для лінгвістичних студій когнітивного й антропоцентричного спрямування методологічно важливим є висновки про те, що різноманітні інтелектуальні завдання, спрямовані, передусім, на пізнання світу, людина вирішує, спираючись на накопичений в оточуючому її соціумі онтологічний досвід, а не починає щоразу з "tabula rasa".

Для позначення квантів культурно-семантичного континууму, з якого той чи той носій мови черпає свій досвід, для окреслення "тих смислів, якими оперує людина в процесах мислення й які відображають зміст досвіду й знань, зміст результатів людської діяльності й процесів пізнання світу" [1: 38], в науковій літературі активно використовується таке поняття, як **концепт**. Основні етапи становлення цього поширеного в сучасних наукових дослідженнях термінопоняття та його змістове навантаження відстежила й докладно проаналізувала у своїй докторській дисертації "Лінгвоконцептуальна репрезентація фрагментів когніції в термінопросторі української мистецтвознавчої картини світу" В. Іващенко (Київ, 2007 р.). Як засвідчують результати спостережень дослідниці, поняття "концепт" виникло в лоні філософії ще в добу античності – в період класичної "золотої" латині. Приблизно в XI-XII ст. лексема *концепт* набуває статусу наукового поняття й починає спорадично вживатися спочатку в логіці, а з XIX ст. – в психології й мовознавстві. Поширення цього терміна в східнослов'янському науковому просторі (спочатку в Росії, а згодом і в інших республіках колишнього СРСР, зокрема в Україні) й початок його "повноправного" використання в дослідженнях лінгвістичного спрямування датується фахівцями 1980-ми рр. й пов'язується з появою перекладів праць англomовних авторів (цей факт відзначають, зокрема, В. Маслова, Р. Фрумкіна), хоча, як наголошується в розвідках вищезазначених авторів, цей термін є й новим, і водночас старим, оскільки вперше стосовно лінгвістичних студій його було вжито ще 1928-го р. в статті російського філософа дореволюційної школи С. Аскольдова-Алексєєва "Концепт и слово", надрукованій у збірці "Русская речь". У цій розвідці філософсько-лінгвістичного спрямування науковець розглядав концепти як загальні поняття, типологічно споріднені з середньовічними універсалами. Для розуміння природи концептів, на думку вченого, необхідно вловити їх найбільш істотну властивість як засобів пізнання. Її дослідник вбачав у функції заміщення. Згідно з цим концепт визначався ним як мисленнєве утворення, яке заміщує в процесі мислення чималу кількість предметів одного й того ж роду [2: 267], тобто відіграє роль класифікатора. При цьому єдність родової ознаки полягала для нього в єдності точок зору на те чи те явище, предмет тощо, а єдність точок зору зумовлювалася єдністю свідомостей членів мовного колективу [2: 272]. Саме з цієї роботи С. Аскольдова-Алексєєва розпочинається розвиток концептуально-культурологічного напрямку мовознавчих студій, продовжених на теренах радянської науки академіками Д. Лихачовим, Ю. Степановим та представниками сформованих ними шкіл, а поза межами колишнього СРСР – польською дослідницею Анною Вежбицькою (нар. 1938 р.), яка нині проживає в Австралії. "Аспекти аналізу значення концепту, введені С. Аскольдовим-Алексєєвим, – резюмував наприкінці XX ст. Д. Лихачов (який в основному поділяв погляди С. Алексєєва), – можуть значно розширити сферу досліджень у бік історико-культурного вивчення проблеми" [3: 280].

На сьогодні концепт є міжгалузевим поняттям, що (як і відповідна лексема) функціонує на стику цілої низки наукових дисциплін, аспекти взаємодії яких визначають і різне бачення цієї лінгвоментальної сутності. Серед тих напрямів наукового осмислення цього термінопоняття, які розглядаються в згаданій дисертації В. Іващенко як досить чітко сформовані на сьогодні (лінгво-логіко-філософський, психолінгвістичний, лінгвокогнітивний, лінгвокультурологічний, етнолінгвістичний, власне лінгвістичний), нас цікавить, передусім, лінгвокультурологічне та етнолінгвістичне трактування концепту,

що продукує такі підходи, як етноцентричний, у межах котрого концепт розглядається як культурний знак: "згусток культури" (Ю. Степанов), "ключове слово культури", "культурна домінанта" (А. Вежбицька), "національно-культурний стереотип" тощо. Концепт може розглядатися як потенційне утворення, як аксіологічно маркована ментальна сутність, як концепція смислової організації структури знання, як заступник реалії або поняття, як посередник між реальною дійсністю та свідомістю людини [4: 90].

У сучасних лінгвістичних працях, передусім, інтердисциплінарної специфіки, зустрічається чимало різних визначень терміна "концепт", хоча на сьогодні жодне з них не стало загальновизнаним. Ми торкнемося лише тих тлумачень цього терміна та / або тих його смислових конотацій, які найбільше відповідають проблематиці нашого дослідження. З цією метою, насамперед, дозволимо собі зачитувати тут визначення, яке, узагальнюючи й доосмислюючи наявні в лексикографічних джерелах з когнітивної лінгвістики трактування концепту, подає в додатках до своєї роботи В. Іващенко: "Концепт – це онтологічно наповнене багаторівневе поліструктурне ментально-мовне утворення, що виявляє себе в двох іпостасях: з одного боку, як одиниця когніції, пам'яті, "ментального лексикону" й т. ін., що є фрагментарно-цілісним ... ментальним образом світу, який акумулює в собі певний багаж як вербальних, так і невербальних знань того чи іншого соціуму, пропущений крізь призму пізнавальної діяльності окремої мовної особистості; з другого, – як одиниця (етно)культури / національно-мовної (само)свідомості, згусток (лінгво)культури й т. ін., що є культурно значущим смислом-цінністю – фрагментарною цілісністю елементарних смислів, пропущених крізь призму індивідуально-особистісного осмислення якогось фрагмента дійсності" [4: 463]. Як бачимо, в своєму визначенні В. Іващенко спробувала синтезувати наявні на сьогодні підходи до осмислення сутності концепту, позиціонуючи його як складне, багатопланове ("багатоярусне"), ментально-мовне, національно марковане поняття.

Привабливою є точка зору на концепт московської дослідниці В. Красних, яка, розглядаючи це термінопоняття з позицій лінгвокогнітивного підходу, потрактовує його як ментефакт – елемент "змісту" свідомості, або ідеальної сторони дійсності. Концепти, на думку дослідниці, належать до сфери "ratio", наближаючись у цьому смислі до свого первісного значення як "поняття", "ідеї", і як такі не мають візуального прототипного образу, хоча й можуть викликати візуально-образні асоціації. Це, за висновком В. Красних, "термінальні" елементи, які не членуються далі [5: 9-41]. З таким підходом до тлумачення сутності концепту може бути пов'язана й поява поняття "національний концепт", який позиціонується як "найбільш загальна, максимально абстрагована, проте конкретно репрезентована в мовній свідомості когнітивно оброблена ідея "культурного" предмета", що існує в сукупності всіх валентних зв'язків, які мають національно-культурну маркованість" [4: 69].

Запропоноване В. Красних трактування концепту за своєю основною ідеєю наближається до визначення, яке видається нам найбільш чітким, прозорим, змістово ємним і до якого схиляються, зокрема, такі дослідники, як І. Голубовська, В. Маслова, Р. Фрумкіна. Воно належить вже згаданим нами А. Вежбицькій – очільнику польської школи етнолінгвістики, яка витлумачує концепт як об'єкт зі світу "Ідеальне", якому притаманне ім'я і який відбиває певні культурно вмотивовані уявлення людини про світ "Дійсність" [6: 90]. Відповідно до цього тлумачення, концепт уявляється нам на кшталт своєрідної параболи: крива значення слова, яке (значення) власне й становить об'єкт концептуалізації, одним своїм кінцем занурена в ментально-психологічну сферу індивіда, другим – у реальний світ, що вербалізується за допомогою мовних форм. У такій інтерпретації концепт може розглядатися як своєрідний "посередник" між словом, ментальною сферою людини та екстралінгвістичною реальністю.

"Параболічна", з'єднувально-посередницька функція концепту визначає й сутність дефініції Т. Снітко, в якому це термінопоняття інтерпретується як ментальне утворення високого або граничного рівня абстрагування, що апелює до "небаченого світу" духовних цінностей, смисл якого може оприявнюватися тільки через символ – знак, який передбачає використання свого предметно-образного змісту для вираження змісту абстрактного [7: 94].

Охарактеризовані властивості концепту як одиниці когніції знайшли своє специфічне переломлення в теорії когнітивної (концептуальної) метафори. Філософське підґрунтя теорії когнітивної / концептуальної метафори можна віднайти в працях Дж. Віко, В. фон Гумбольдта, Е. Касіра, Л. Вітгенштейна, М. Гайдеггера. Однак вперше в цілісному вигляді ця теорія була заявлена американськими ученими Дж. Лакоффом і М. Джонсоном у їх спільній праці "Метафори, якими ми живемо". Основним її постулатом є розуміння метафори не як власне мовної, а концептуальної структури, що виступає однією із форм концептуалізації дійсності, специфічним способом пізнання, завдяки якому утворюються нові поняття, що знаходять своє вираження як у мовних формах, так і позамовних (міміка, жести, культурно-побутові звичаї) [8: 55-56]. Отже, сутність запропонованого Дж. Лакоффом і М. Джонсоном підходу, який можна визначити як антропологічний, полягає в тому, що його прихильники "відшукують витоки мовної метафори не в правилах логіки, а в особливостях людської свідомості й світосприйняття, в закономірностях виникнення образів і понять як у загальнолюдському плані, так і в стосунку світобачення (конкретного) мовного колективу" [9: 188]. У

своєму дослідженні Дж. Лакофф і М. Джонсон охарактеризували цілі системи метафор, які вони віднайшли в англійській мові, послуговуючись загальноприйнятими в англослов'янській спільноті поглядами на ті чи ті об'єкти позначення. За допомогою терміна "conceptual metaphors" зазначені дослідники намагаються розмежувати мовні засоби вираження й когнітивний процес, що лежить у їх основі, а саме розуміння одного явища (чи сфери діяльності) в термінах іншого. Когнітивні метафори дозволяють визначити в мові шляхи номінування "однорідних" понять через серії метафор, які ґрунтуються на спільних чи споріднених асоціаціях, охоплюючи в такий спосіб цілі ідеографічні поля, внаслідок чого сфери людського буття чи діяльності постають під певними кутами зору, по суті визначеними концептуальними метафорами.

Завдяки працям швейцарського психолога Ж. Піаже (зокрема розвідці "Психологія інтелекту" – М., 1969), у яких викладено розроблену вченим теорію поетапного формування понять, у лінгвістику проникає ідея ієрархічної залежності між концептами / поняттями, сутність якої полягає в тому, що більш дрібні, чи вузкі, концепти об'єднуються навколо загальних, або ширших. Макроконцепти (у термінах деяких дослідників також гіперконцепти та суперконцепти), які утворюються внаслідок структурування відношень між загальними поняттями, такі дослідники, як Ф. Гваттарі, Ж. Дельоз, називають універсальними, котрі здебільшого розуміються як "універсальні поняттєві категорії" [10: 485]. "Універсальні" завдяки своєму "масштабу" виступають категоризаторами, через посередництво яких відбувається не просто осмислення й поняттєва класифікація людиною наявної інформації (тобто пізнавальна діяльність), але й групування об'єктів (одиниць) у більш місткі розряди (класи) на підставі їх подібності [11: 210].

Унаслідок перехрещення наукових парадигм філософії, лінгвістики й культурології на продовження ідей Е. Сепіра– Б. Уорфа виникає теорія універсальї культури, котрі ідентифікуються як загальнолюдські репрезентації культурного досвіду й діяльності, що символічно відображені в ейдетичній пам'яті, образно-світоглядних конструкціях, етимологічних цінностях мови, "імажах" мистецтва [12: 279]. У межах зазначеної теорії концепт тлумачиться як основа розуміння світу й місця людини в ньому, як мисленнєвий "арсенал" людини тієї чи тієї епохи, в якому втілюється й відповідне бачення світу як незмінна константа людської культури. Поширеною є думка про те, що набір культурних універсальї достатньо стабільний і вельми обмежений. В. Маслова, зокрема, як "загальнолюдські універсальї" позиціонує такі концепти: "час", "простір", "місце", "подібність", "причина" "обов'язок", "істина", "правда", "щирість", "правильність", "бrehня", "милосердя", "свобода", "доля", "пам'ять", "мова", "людина" й деякі інші [1: 70]. При цьому вирізняються три основні групи концептів: 1) універсальї об'єктного ряду, до числа яких можна віднести, приміром, "простір"; 2) універсальї суб'єктного ряду – "людина", "честь", "справедливість" тощо; 3) універсальї суб'єктно-об'єктного ряду – "істина", "пізнання" й т. ін. Утворюючи спільну поняттєву базу людства, універсальні концепти культури по-різному виявляють себе в різних етнічних соціумах, активно взаємодіючи зі специфічною для кожної конкретної епохи та етнокультури системою символів. Сислове наповнення таких універсальї цілком визначається контекстом, типовими ситуаціями, а також індивідуальним досвідом мовної особистості [13: 112].

На основі аналізу теоретичної лінгвістичної літератури лінгвокогнітивного (Н. Арутюнова, Т. Булигіна, С. Воркачов, В. Колесов, Ю. Степанов та ін.) і психолінгвістичного характеру (М. Жинкін, О. Залевська, О. Кубрякова, З. Попова, Й. Стернін та ін.) ми виробили визначення концепту. На наш погляд, концепт – це ментально-когнітивне утворення, яке відображає систему уявлень і понять про певний фрагмент дійсності й є соціально, культурно, етнічно маркованим.

Як висновок зазначимо, що концепт як квант знання являє собою багаторівневе / багатоярусне ментально (психічно)-мовне образне утворення, глибинний смисл та істотні / типові ознаки якого, в свою чергу, увиразнюються через такі когнітивні структури, як фрейм і гештальт, зберігаючись у них, як зазначала В. Красних, у "згорнутому" вигляді й виявляючи здатність розгортатися при збудженні, активації семантичної (асоціативної) мережі [5: 181-186].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : [учеб. пособие] / В. А. Маслова. – Мн. : ТетраСистемс, 2005. – 256 с.
2. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов-Алексеев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–279.
3. Лихачёв Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачёв // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М. : Academia, 1997. – С. 280–287.
4. Іващенко В. Л. Лінгвоконцептуальна репрезентація фрагментів когніції в термінопросторі української мистецтвознавчої картини світу : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Іващенко Вікторія Людвігівна. – К., 2007. – 512 с.
5. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лінгвокультуро́логия : [курс лекцій]. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.
6. Фрумкина Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? / Р. М. Фрумкина ; [ред. Ю. С. Степанов] // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 74–117.

7. Воробьев В. В. Лингвокультурология : теория и методы / В. В. Воробьев. – М. : Российский ун-т дружбы народов, 1997. – 332 с.
8. Краткий словарь когнитивных терминов / [под общ. ред. Е. С. Кубряковой]. – М. : Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
9. Опарина Е. О. Исследования метафоры в последней трети XX в. / Е. О. Опарина // Лингвистические исследования в конце XX в. : сб. обзоров. – М., 2000. – С. 186–204.
10. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – [2-е изд, стереотип.]. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
11. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2006. – 338 с.
12. Культурология. XX век. Энциклопедия [Электронный ресурс] / [гл. ред. и состав. С. Я. Левит]. – СПб. : Университетская книга, 1998. – Режим доступа : <http://www.velikanov.ru/culturology>.
13. Всемирная энциклопедия : философия / [гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

Матеріал надійшов до редакції 26.10. 2011 р.

Богуцкий В. Н. Концепт как ментально-языковой квант знания о мире.

В статье описано и проанализировано понятие "концепт". Уделяется внимание свойствам концепта, которые нашли свое специфическое выражение в теории когнитивной (концептуальной) метафоры. Систематизируются и обобщаются определения концепта как ментально-когнитивного образования, которое отображает систему представлений и понятий про определенный фрагмент действительности и является социально, культурно, этнично маркированным.

Bohutskyi V. M. Concept as the Mental and Linguistic Quantum of Knowledge about the World.

This article describes and analyzes the notion of "concept". The attention is paid to the features of the concept that have found their specific expression in the theory of cognitive (conceptual) metaphors. It systematizes and generalizes the concept definition as the mental and cognitive formation that reflects the system of ideals and notions about the certain fragment of real life and is socially, culturally and ethnically marked.